

Al of niet bedwelmd slachten en offeren: wat er achter de woorden schuilt

To slaughter, to sacrifice: the historic background of killing animals for food

L. Devriese

Museumcollectie Diergeneeskundig Verleden, Faculteit Diergeneeskunde, Universiteit Gent
Salisburylaan 133, B 9820 Merelbeke, België

SAMENVATTING

De term ‘slachten’ is afgeleid van slaan, knock-out slaan. Bewusteloos slaan was een primitieve, nogal drastische vorm van bedwelming voor het slachten van vee. Dat werd steevast gevolgd door het eigenlijke doden met verbloeden door halssnede of doorsnijden van de grote bloedvaten bij het hart. De moderne varianten met schiettoestellen en metalen pennen of met elektrische bedwelming verschillen niet wezenlijk van het ‘slaan’ met de hamer. Gewezen wordt op het belang van deze methode als basis van het onderscheid met ritueel slachten in de joodse traditie en ook met het ‘nekken’ (doorsnijden van het ruggenmerg in de nek) zoals in grote delen van de wereld gebruikelijk bij rundvee, bij ons enkel bij kleinvee (kippen, konijnen, duiven). Bij een tweede belangrijke vorm van ritueel slachten, voor de productie van vlees toegelaten (halal) voor moslims, is niet de manier van slachten essentieel, wel een minstens rudimentair ritueel van offeren aan Allah. Bedwelmen kan ook voor halalvlees, mits het dier niet doodgeslagen wordt en goed uitbloedt. Dit wordt tot op heden echter slechts door een minderheid van islamgeleerden aanvaard.

Een korte beschrijving wordt gegeven van de achtergrond van de voorschriften, die vermoedelijk te zoeken zijn in de oertijden van de veehouderij, toen het slachten van een dier bij herdersvolkeren nog iets zeer uitzonderlijk was, iets wat zelfs de plaats kon innemen van het mensenoffer aan God, zoals het bijbelverhaal van Abraham illustreert. In de christelijke traditie gebeurde dat door de offerdood van Jezus, zoon van God, het Lam Gods, dagelijks herhaald in het misoffer. Dat offer betekende een radicale breuk met de joodse voedselvoorschriften. Het verklaart niet enkel de afwezigheid van rituelen bij het slachten zoals bij ons gebruikelijk, maar ook het stilaan verdwijnen van op religie gebaseerde voedseltaboes na de eerste eeuwen van het christendom.

ABSTRACT

‘Slaughter’ and ‘slay’, words of Germanic origin, and ‘beat’ and ‘abattoir’ of Latin descent, all refer to a primitive way of rendering animals unconscious, of ‘knocking them out’, before actually killing them with a knife by cutting the throat or the main blood vessels in the heart region. The situation is complicated by religious traditions. Ritual slaughter in the Islamic and Judaic traditions dates back to Biblical times, when Abraham (Ibrahim) was prevented by God (Jahweh, Allah) from offering (sacrificing) his only son, who was replaced on the altar by a ram. In the orthodox Jewish tradition, the killing of animals for food is complicated by a strong taboo against blood. This came to expression in the strict rules for killing the conscious animal with a sharp knife and for avoiding contact with the animal’s blood. In the Christian tradition, the taboos disappeared after the early period because it was realized that Jesus, as the Lamb of God, has sacrificed himself in order to save and redeem mankind. The notion of sacrifice is still associated with killing animals for food or other human use. In the biomedical literature, the term ‘sacrifice’, originally meaning ‘offer’, is frequently used to designate the killing of experimental animals. In four surahs in the Koran, the importance is stressed of offering all animals being put to death for food to the One and Only Allah. The slaughtering technique is not stipulated in any further detail, except for the rule that the animals should not be beaten to death and that the blood evacuated should not be consumed.

INLEIDING

Actueel is er heel wat te doen over het al dan niet bedwelmen van slachtdieren. De actuele discussie gaat daarbij nog over de tijd dat het dier nog pijnbeleving kan hebben bij het bedwelmen. Hoe zit dat bij vroegere en huidige methoden? Om die discussie over het al of niet bedwelmen enigszins te begrijpen moeten we ver terug in de tijd naar de vroege veehouderij, toen het slachten van een dier een zeldzaam en plechtig moment was. Enkele Hebreeuwse bijbelevissen moeten in die tijden ontstaan zijn. Denk aan het verhaal van de ‘verloren zoon’. Bij diens onverhoopte terugkeer laat de dolgelukkige vader ‘het beste kalf slachten’. De lange tijd nomadische Hebreeuwse herdersstammen achtten de veeteelt hoog. Daarvan getuigt het verhaal van Kaïn en Abel, waarin de ‘zachtzinnige’ herder Abel gedood wordt door zijn landbouwende broer Kaïn omdat God, Jahweh, de voorkeur gaf aan een lam, geschenk van Abel.

Schaap en rund, de in de context van dit artikel belangrijkste huisdieren, werden in de beginfase van hun domesticatie gehouden omwille van het vlees (1). Het was een aanvulling en een surrogaat voor het wildvlees. De dieren trokken mee met de nomadische jagers als levende vleesvoorraad. Pas later veranderde dat en werden meeste huisdieren verder gedomesticeerd, vooral omwille van de opbrengst aan melk, en niet minder belangrijk, om ploegen en karren te trekken en om lasten te dragen (trek- en lastdieren). Wol was een nevenproduct, net als leder, hoorn en andere niet-eetbare lichaamsonderdelen.

In tegenstelling tot wat bij jagersstammen het geval is, was het doden van een dier bij de verder ontwikkelde herdersvolkeren, zoals ook de joodse stammen in de beginperiode van hun in de Thora opgetekende geschiedenis, eerder een noodzakelijk kwaad, waartegen zelfs een zekere weerstand bestond (2). Wel moesten de meeste bokjes en rammen, ongeveer even talrijk geboren als vrouwelijke dieren, geslacht worden. Die geven immers geen melk. Castreren gebeurt vermoedelijk al heel lang, maar dat leverde een economisch minder waardevol alternatief op. Het was eerder een noodgreep, een middel om de al te heftige, mannelijke dieren te laten bedaren, zodat ze konden ‘gevet mest’ worden en als ‘leverancier’ van vlees toch nog opbrengen voor hun eigenaars.

Het is in deze context dat we wat hier volgt moeten bekijken (3). Eerst wordt een kort overzicht gegeven van de oeroude slachttechnieken, waarvan sommigen een primitieve manier van bedwelmen inhouden. Vervolgens proberen we de eveneens duizenden jaren oude sfeer van offeren te begrijpen, waarin het slachten plaats vond. Aan het einde van deze bijdrage zien we waarom in de christelijke traditie, die we in Europa en de door Europeanen gekoloniseerde werelddelen kennen, de sfeer van offeren verdween, samen met de vele voedseltaboes.

SLAAN

We staan er niet bij stil, terwijl het toch evident is, het woord slachten is afgeleid van slaan. Bewusteloos slaan is een primitieve vorm van bedwelming (verdooving). Dit brengt ons naar de verschillende, van ouds gebruikte vormen van slachten in diverse werelddelen, al dan niet religieus ingebed. De moslimpraktijk die een rudimentair offerritueel inhoudt, voert ons terug naar de begintijd van de veehouderij, toen een dier slachten nog een plechtig en zeldzaam gebeuren was.

Eeuwenlang ving het slachten van runderen in onze streken aan met een hamerslag op het voorhoofd, zoals Figuur 1 te zien geeft. De kop en/of de ledematen van het dier werden geïmmobiliseerd, de man met de hamer, letterlijk de ‘slager’, gaf één slag en het dier zeeg groggy neer. Op dat letterlijk ‘neerslaan’ van het dier volgde de eigenlijke ‘doodsteek’ (geen gratuite term) in de aorta. Die manier van ‘de kop inslaan’ was regel bij zware varkens en runderen, behalve bij de gemakkelijker te overmeesteren en dus minder gevaarlijke kalveren waarvan de kop verkocht werd als delicatessen.

Zo ging het er aan toe op de vele primitieve slachtvloeren van de slagers, op achterkoertjes en dergelijke, her en der in stad en op het platteland. Zo gebeurde het ook nog lang nadat de overheden vanaf ongeveer halverwege de jaren 1800 om hygiënische redenen slagers verplichtten hun activiteiten te verleggen naar gemeentelijke slachthuizen. Zo ook in privéslachthuizen zoals in de reusachtige vleesbedrijven in Chicago, waar er op onvergelykelijk veel grotere schaal geslacht en verwerkt werd. Upton Sinclair hing daar in 1906 een hallucinant beeld van op in zijn destijds ophefmakende boek ‘The Jungle’ (4). Ook daar werd er in essentie op dezelfde manier te werk gegaan. De ‘meppers’ waren gewapend met hamers. Ze ‘sloegen’ in snel tempo de runderen die elk apart gevat stonden in hekkens op een verhoogde vloer. De knock-out geslagen dieren gleden vervolgens nog stampend naar de ‘stekers’ toe. Die dienden de eigenlijke ‘doodsteek’ toe, een forse messteek vlak bij het hart. Alle werklui hadden een beperkte taak, een voorafspiegeling van het lopende bandsysteem in de autoconstructieateliers van Henry Ford en anderen in Detroit, niet zo ver daar vandaan.

Schedelletsels als gevolg van ‘slaan’ zijn in onze streken archeologisch gedocumenteerd vanaf de Romeinse tijd (5). Het onmiddellijk gevolg van dat slaan is niet de dood, maar bewusteloosheid te vergelijken met de knock-out bij het boksen. Het centrale zenuwstelsel ondergaat een plotse heftige drukverandering. Het dier valt ogenblikkelijk bewusteloos neer. Het hart pompt nog, ook als de ademhaling ophoudt. De poten trekken heen en weer. Met elektrocutie of CO₂-toediening kan een gelijkaardig bewustzijnsverlies bereikt worden.

Vanuit een eeuwenoude gewoonte en vermoede-

Figuur 1. Prent van Moreau le jeune (1765, detail).

Figuur 2. Illustratie uit Rühl, J. (1914). Notice sur l'abattoir de Bruxelles. Exposé sur quelques réformes en matière d'abattage. In: *Nos Meilleurs Amis*, jg. 22 nr. 6, p. 63. Dit was het tijdschrift van de Brusselse vereniging voor dierenbescherming die deze manier van 'slaan' propageerde.

Figuur 3. Slagtoestel voor pen ingeslagen met hamer: zie Figuur 2 (Museumcollectie Diergeneeskundig Verleden Merelbeke, UGent).

Figuur 4. 'Schermer' schiettoestel met patronen (Museumcollectie Diergeneeskundig Verleden Merelbeke, UGent).

delijk omwille van de praktische voordelen die het werken met een bewusteloos dier biedt, 'sloeg' men voorafgaand aan het eigenlijke doden. 'Slaan' was essentieel, althans bij ons en in de ons omringende West-Europese landen. In alle Germaanse talen vinden we dat woord terug in de bij het doden van dieren voor consumptie gebruikelijke terminologie: slachten, slachthuis, enz., afgeleid van 'slaan'. Denk ook aan het Franse abbatre en abattoir, afgeleid van bâton (knots, stok). In Engeland bleef de lokale, grotendeels Germaans sprekende, Angelsaksische boerenbevolking varkens, runderen en schapen slachten ('slay, slaughter'), maar ze waren in 1066 verslagen ('they were beaten') door de geromaniseerde Normandiërs, die wisten wat 'battre' was en die hun nieuwe onderdanen ook wel eens durfden trakteren op stokslagen (beats). Vanzelfsprekend werd ook het militaire jargon van deze heren aan het Frans ontleend: 'battle' van 'bataille', 'battle field', enz., allemaal termen die teruggaan op de primitieve knots.

Over angst en pijn bij het slachten, twee heel verschillende psychische en fysische fenomenen, en over de manieren om die tegen te gaan, is al heel wat bekend, maar toch nog onvoldoende (6). Bij het verlies van bewustzijn, onafhankelijk van de manier waarop dit gebeurt, verdwijnen zowel angst als pijngevoel. In Nederland en in Belgische wetteksten wordt de term 'bedwelmen' gebruikt. 'Dwelmen' is een Middelnederlands synoniem van 'zwijm'. In het Vlaamse taalgebruik overheerst 'verdoven'. De onderzoekers De Tavernier en Aerts, gespecialiseerd in dit onderwerp, menen dat 'bedwelmen' een correctere term is, want het is de bedoeling de dieren buiten bewustzijn te brengen en niet enkel hen ongevoelig te maken voor pijn, wat zou kunnen begrepen worden uit het woord 'verdoven' (7).

SLACHTMASKERS, SCHIETTOESTELLEN

Allicht ten overvloede mag hierbij opgemerkt worden dat het ontstaan en voortbestaan van de verschillende methoden, met of zonder vooraf toegebracht hersenletsel, niets te maken hebben met meer of minder diervriendelijkheid. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw kwam er echter een beweging op gang die inging tegen brutaliteit en wreedheid bij het doden van dieren voor consumptie. Tegen het einde van die eeuw werden bij ons op instigatie van de toenmalige vereniging voor dierenbescherming, een uitvinding van de Parijzenaar Bruneau het slachtmasker geïntroduceerd. In het Gentse slachthuis werden ze in 1875 door een gemeenteraadsbesluit verplicht gemaakt, behoudens uitzonderingen bepaald door de slachthuisdirecteur (8). Die bevatten een pen (bout of pen): een metalen bout die als doorslag (drevvel) fungeert. Een hamerslag drijft de pen (Figuur 2 en 3) in de schedelholte. De hersenen worden rechtstreeks beschadigd, waardoor het dier ogenblikkelijk bewusteloos neervalt. De toestellen van de eerste generatie waren voorzien van lederen zijstukken om de ogen

te bedekken. Later werden de toestellen geperfectieerd door de pen te laten aandrijven door middel van een cartouche (slaghoedje, ontsteking) (Figuur 4). De zijstukken verdwenen, maar de term schietmasker bleef in gebruik.

De bewusteloze dieren blijven enige tijd stuip trekken. Dit zijn bewegingen gecommandeerd door het evolutionair meest primitieve deel van de hersenen, de zogenaamde reptielenhersenen van zoogdieren. Ze worden geëlimineerd door een ‘spinalisatiepen’ (‘riet’) doorheen het schietgat tot in de kleine hersenen en het verlengde merg te steken (verboden sinds de BSE-epidemie).

De penmethode is veel gemakkelijker en vooral veel zekerder dan de directe hamerslag wanneer ze toegepast wordt door geoefende ‘schietters’. Iedere schedel verschilt! Schedels van op die manier ‘geslagen’ dieren zijn goed herkenbaar (Figuur 5). Hoewel het misschien niet zo evident is voor wie het nooit zag gebeuren, is de pijn bij de inductie van bewustzijnsverlies minimaal, vanwege het geringe aantal pijnreceptoren dat geactiveerd kan worden. Met elektrische bedwelming of CO₂-toediening kan een gelijkaardig bewustzijnsverlies bereikt worden. Daarmee werd in de jaren dertig van de vorige eeuw al veel geëxperimenteerd, vooral om de techniek van het joodse rituele slachten te verbeteren. Enkel de hersenen zouden beïnvloed worden en het dier zou ‘rein’ blijven. Dit werd echter door het rabbinaat nooit aanvaard. De elektrische methode brak pas na W.O. II goed door. Hoewel oorspronkelijk uitgedacht voor runderen, wordt deze methode vooral bij varkens en ander kleinvee toegepast (9). Voor beide methoden wordt in het Engels de term ‘stunning’ gebruikt.

Van angst kan in de weinige seconden die nog volgen, geen sprake zijn. Wat daaraan voorafgaat blijft echter problematisch. Denk aan de enorme schrik van een schaap dat van een groep afgezonderd wordt, aan de angstsignalen (geluiden, geur, bewegingen, defecatie) van lotgenoten naar de slachtvloer geleid. Sommigen stellen dat niet zozeer het al of niet bedwelmen van belang is, als wel het goed uitvoeren van, hetzij het bedwelmen, hetzij de halssnede. Met beide kan er heel wat mislopen (10). Bij pen en elektriciteit duurt het een fractie van een seconde, bij ritueel slachten circa 9 seconden bij het schaap en 45 seconden bij het rund. Vanuit een toegenomen aandacht voor dierenwelzijn vinden veel mensen dit in een moderne samenleving niet langer acceptabel. Politiek speelt hierin een rol. Denk aan islamofobie. Men vergeet bijvoorbeeld al dan niet moedwillig dat bij CO₂-bedwelming van varkens het ook 45 seconden duurt voordat de dood intreedt.

De hierboven kort aangehaalde manieren van bedwelmen zijn minder brutaal, maar in feite niet wezenlijk verschillend van het oude knock-out slaan. Nog in 1947 werd de geschiedenis van het slachten in een Amerikaans standaardwerk als volgt (letterlijk) lapidair samengevat: ‘There have been few changes or improvements in slaughtering since the first cave-

man (holbewoner) knocked down a wild bull with a rock or a stone axe and then stuck and skinned it with his flint knife (steenscherfmes)’ (11).

Bij het einde van dit tekstgedeelte moet nog iets gezegd worden over de uitdrukking ‘humaan slachten’ (humane slaughter). In het Engels is de term al meer dan een eeuw in gebruik, maar in het Nederlands is hij niet zomaar acceptabel. De term is dubieus. Duidt hij op een goedaardige, of minstens niet-wreedaardige manier van handelen? In tegenstelling tot wat het woord suggereert, is dit allesbehalve een universeel kenmerk van de menselijke soort. Of duidt dit op manieren van slachten die de gevoelens van mensen ontzien? De stadsmens anno 2016 wil het allerbeste voor zijn ‘pets’, maar wil niet geconfronteerd worden met het slachten, wil ook geen kadavers of karkassen zien, enkel netjes verpakte lapjes en hamburgers of onherkenbaar verwerkt vlees in klaargemaakte hapjes (12).

Figuur 5. Runderschedel met schietgat (MuMo, museumcollectie vakgroep Morfologie, Faculteit Diergeneeskunde, UGent, Merelbeke).

Figuur 6. ‘Kollesteek’ (uit: ‘Moderne beenhouwerij en charcuterie’, 1965).

Figuur 7. Het slachten van een os als offer. Sarcofaag van prinses Ashwit, Thebe, elfde Dynastie (2134 – 1976 vr Christus).

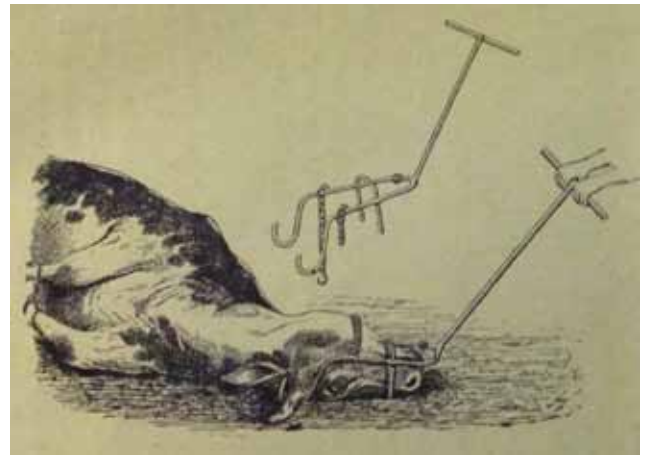
De term humaan is hoe dan ook antropocentrisch: niet wat het dier ondergaat primeert, maar wat de mens ervaart. Toch wordt de uitdrukking humaan slachten soms gebruikt, wellicht omdat ‘diervriendelijk slachten’ een contradictio in terminis lijkt.

‘NEKKEN’ - NEKSTEEK

Het bewusteloos slaan en vervolgens doodsteken was niet overal traditie. Verre van. In grote delen van de wereld, in Spanje en haar Spaanssprekende ex-kolonies, in sommige Aziatische en Afrikaanse landen en ook in Rusland was nog een heel andere methode in gebruik. Daar stak men de verbinding door van het ruggenmerg met de hersenen via een holte tussen de schedel en de eerste halswervel, met een soort harpoen (Spaans: ‘puntilla’, of ‘punctilla’, in het Nederlands ‘kollesteek’ (kol: nek) (Figuur 6). Wanneer goed uitgevoerd, valt het dier ogenblikkelijk bewusteloos neer. Deze methode (Nederlands: ‘nekken’, Frans ‘énuçage’) is bekend uit de stierengevechten in Spanje. Slachthuis is ‘matadoro’ of ‘degolladero’ in het Spaans. Het eerste woord is afgeleid van ‘matar’ (doden), het tweede duidt op ‘nekken’ (‘degollar’ uit het Latijn ‘decollare’). Bij kleinvee (pluimvee, duiven, konijnen) worden vergelijkbare vormen van ‘cervicale dislocatie’ (nekslag) algemeen toegepast, al of niet na bedwelming.

JOODS RITUEEL SLACHTEN, TABOE OP BLOED

In de hier beschreven manieren van slachten met het buiten bewustzijn brengen van het dier voorafgaand aan het dood steken, lag eeuwenlang het grote verschil tussen het in onze streken gebruikelijke slachten en het joodse rituele slachten (shechita, ook schächten genoemd). In het door het rabbinaat in detail voorgeschreven en streng gecontroleerde slacht-

Figuur 8. Illustratie van immobilisatie destijds in gebruik voor het joodse rituele slachten (bron: zie Figuur 2).

ritueel mag het zenuwstelsel niet geraakt worden. Bij de halssnede moet alles (huid, spieren, slokdarm, luchtpijp, halsslagaders) met een vlijmscherp mes in één of twee halen doorgesneden worden, zonder evenwel de kop van het lichaam te scheiden. Dit gebeurt op het op de rug liggend dier. Deze manier van doden was wellicht algemeen in het Midden-Oosten. Er bleven afbeeldingen van bewaard uit het faraonische Egypte (Figuur 7). De ruggengraat met het ruggenmerg moet intact blijven. Schade daaraan zou het uitbloeden nadelig beïnvloeden. Om dit goed te doen, moet het dier vooral stevig geïmmobiliseerd zijn. Oorspronkelijk gebeurde dat met een kluister (Figuur 8), nu met een draaibare kooi (‘ren’ of ‘ben’, Engels: ‘pen’). Ook is de extreme angst voor de aanwezigheid van bloed allesoverheersend in de verdere behandeling van het vlees door de ‘poorser’, die zorgvuldig bloedvaten opzoekt en verwijdert, en in het verwerpen als therifa (treife, niet koosjer) van sommige lichaamsdelen, waaronder de culinair meest waardevolle: de achterkwartieren (13).

Wel neemt men alle mogelijke voorzorgen om doodsangst te vermijden: het slachtdier wordt afgezonderd, het mag geen getuige zijn van het slachten van een ander dier. Men is er in die kringen van overtuigd dat het shechita doden minder pijnlijk en (voor het dier) minder angstaanjagend is dan de methoden die het slachtdier buiten bewustzijn brengen voorafgaand aan het eigenlijke doden. Het is een mening die wellicht enkel onder orthodoxen gangbaar is en die tegengesproken wordt door vergelijkende metingen van de hersenactiviteit (14). Het complexe immobiliseren wekt hoe dan ook meer angst op dan wat er nodig is voor de penmethode en voor het elektrisch bedwelmen (15). Het aantal pijnreceptoren in de halsstreek is bovendien veel groter dan op het voorhoofd. Wel werd aangetoond dat de shechita slachtmethode voor kippen, waarbij de dieren niet opgehangen worden, maar de halssnede krijgen direct na het uit de kratten halen, diervriendelijker is dan het conventionele Europese en halal doden.

Vanwaar deze strenge geboden en verboden? Eerder al werd gewezen op een zekere afkeer voor de slachtpraktijk die bij herdersvolken bestaat, in tegenstelling tot wat (uiteraard) bij de jagers het geval is. Het bijbelse taboe op bloed van slachtdieren houdt wellicht verband daarmee. Daar komt nog bij dat bloed aanzien werd als iets uiterst belangrijks, volgens de bijbel gelijk te stellen met de 'ziel', in de rooms-katholieke bijbelvertaling: 'levenskracht'. Deze geheimzinnige en ook vreesaanjagende substantie mocht in geen geval door mensen opgenomen worden via het voedsel. Zelfs contact met de huid moest vermeden worden. Het bijbelboek Leviticus dat gedetailleerde voedselvoorschriften aangeeft, herhaalt en expliciteert in uiterst strenge bewoordingen dit principe dat al in het eerste bijbelboek Genesis in essentie vervat zit (16). Vandaar ook dat de getuigen van Jehova bloedtransfusies weigeren. Ook de schrik voor menstruatiebloed bij sommige ultrareligieuze mannen kadert in deze sfeer. Rein en onrein zijn hierbij kernbegrippen (17).

In de dominante, christelijke traditie bestonden en bestaan dergelijke geboden en verboden niet. Wel werden tijdens de middeleeuwen bijvoorbeeld in Zuid-Franse steden reglementen uitgevaardigd die streng verbod legden op de verkoop van 'viande sagatée' in de publieke vleeshuizen. Dat vlees was afkomstig van dieren gekeeld volgens de joodse ritus door de 'sagataire', afgeleid van het Latijn 'sagitarium' (de sjoheet). Daarover was in de middeleeuwse steden soms heel wat te doen, en dit beslist niet omwille van diervriendelijkheid of medeleven, maar om vermeende kwalijke hoedanigheden van het aldus bekomen vlees (18). Schrik voor bezoedeling was algemeen. Stoffen waarvan aangenomen werd dat ze schadelijk waren, werden als 'besmettelijk' aanzien. Bij joden en christenen was de schrik wederzijds.

DHABIHA SLACHTEN VOOR DE PRODUCTIE VAN HALAL VLEES

In het joodse slachtritueel zit al het aspect offeren, wat het sterkst tot uiting komt in het verhaal van Abraham en in de paasmaaltijd (zie verder). Tot voor enkele decennia had men in onze streken geen weet van slachten volgens de islamitische voorschriften, waarin het offeren nog sterker doorleeft. Dit moet gebeuren volgens het slachtritueel (dhabiha) gebaseerd op koranvoorschriften voor de productie van halal (voor moslims toegelaten) vlees. Vier koranteksten hebben het over het slachten van dieren. We geven ze hier weer aan de hand van de Nederlandse vertaling van Kramers (19). In de tweede sura (spreek uit: soera, met de klemtoon op de oe) heet het: hij (God: Allah) heeft slechts verboden gemaakt het verdorvene, bloed, zwijnenvlees en wat geslacht is met een aanroep die niet tot Allah was, maar wie door nood gedreven is, zonder het te begeren en zonder te overtreden, voor

hem is het geen zonde. In de vijfde sura: verboden is voor u het verstorvene en bloed en zwijnenvlees en wat niet geslacht is met een aanroep die niet tot Allah was, en het gewurgde, het dood geslagene (20), het afgestorte, het met de hoornen gespieste en waarvan wilde dieren gegeten hebben, behalve wat gij geslacht had, en wat geofferd is op het afgodsblok. In de zesde sura wordt gesteld dat verboden enkel gelden voor iets wat verstorven is en voor gestort bloed of zwijnenvlees, want dat is een gruwel, of iets verwerpelijks waarover een ander dan Allah is aangeroepen (tenzij in nood). De zestiende sura herhaalt nog eens: Hij heeft voor u verboden verklaard, slechts het verstorvene, en bloed en zwijnenvlees en dat waarover een ander dan Allah is aanroepen (behalve noodgedwongen). De nadruk ligt telkens op het aspect offeren, en wel enkel en uitsluitend aan Allah.

In sura 29, analoog aan het evangelie volgens Mattheus (21), komt een reële bezorgdheid om dierenwelzijn tot uiting: 'en hoe menig dier is er dat niet zelf zijn onderhoud bijbrengt, God bezorgt zijn onderhoud en ook het uwe'. De strafste bewoordingen hieromtrent treffen we aan in het bijbelboek Prediker (hoofdstuk 3, vers 19). We citeren (22). 'Mensen zijn niet meer waard dan dieren, want ook mensen leven maar kort. Mensen en dieren gaan op dezelfde manier dood. Ze zijn uit aarde gemaakt, en ze worden weer aarde. Gaat de laatste adem van de mensen misschien naar boven? En die van de dieren naar beneden? Dat weet niemand'.

Verdedigers van het niet bedwelmde slachten om religieuze redenen stellen dat een levenslange goede behandeling van de huisdieren veel belangrijker is dan de korte doodstrijd. Het is een stelling die ook verwoord wordt in meer neutrale werken die het gedrag van mensen tegenover dieren beschrijven (23). Dieren die als vee kunnen gehouden worden en last-

Figuur 9. Detail uit het Lam Godsretabel in de Gentse Sint-Baafskathedraal. In deze theologisch goed onderbouwde voorstelling wordt het lam weergegeven als een flink uit de kluiten gewassen volwassen dier, wellicht een eenjarige ram zoals het voorschrift in de Thora voor het pesah (paas)maal vereist.

dieren zijn overigens geschapen tot gerief van de mens (in sura 16), een opvatting die ook vervat zit in het welbekende bijbelverhaal van Noah.

De koranvoorschriften voor wat niet toegelaten dieren betreft, houden een uitdrukkelijk aangeduide inperking in van de complexe voedselverboden bij Joden en wellicht nog andere stammen uit het antieke Midden-Oosten. Zoals in de joodse voorschriften is varkensvlees niet toegelaten (haram), maar enkel dat. Ook bijna woordelijk verwant is het verbod op het eten van bloed, van vlees van gewurgde dieren of vlees dat op een of andere manier zou kunnen bedorven zijn: vlees van een dood gevonden dier, al of niet aangevreten door wilde dieren.

De koranregels voor het eigenlijke slachten kunnen als volgt worden samengevat: alleen vlees van een (toegelaten) dier waarbij tijdens het doden Allah aanroepen werd, is voor consumptie door gelovigen toegelaten (halal). Dit zijn de essentiële voorschriften: deze van de koran! Hoe zit het dan met de praktijk? De koranteksten zelf gaan niet in op de eigenlijke slachttechniek. In de plaatselijke moslimtradities gelden wel tal van afgeleide gebruiken. De koranregels werden verder geïnterpreteerd in afgeleide voorschriften en gewoonten, die resulteerden in het ‘dhabihah’ slachten. Die kent twee varianten. Bij runderen worden ofwel de halsslagaders aan de basis van de nek doorgesneden, ofwel de keelstreek. Bij kleinvee en gevogelte wordt enkel de tweede manier toegepast. Het offergebaar bestaat in het uitspreken van enkele gebedswoorden door een moslim en het richten van het dier naar Mekka. Het dier mag niet doodgeslagen worden en het moet goed uitbloeden. Het goed laten uitbloeden is overigens onderdeel van gelijk welke goede slachttechniek. Vlees van een niet goed uitgebloed slachtdier bewaart minder lang. Gebruik makend van objectieve wetenschappelijke methoden (“packed cell volume” en percentage bloedverlies) kon geen verschil in uitbloeding aangetoond worden tussen slachten zonder bedwelming (zoals toegepast door moslims) en met de pen of met elektrisch bedwelmen (24).

In het Franse encyclopedische werk over het slachten en het slachthuiswezen van de Loverdo, dat uit 1906 dateert - lang voordat het onderwerp controversieel werd - staan de moslimgebruiken, zoals door de auteur geobserveerd in Noord-Afrika, als volgt beschreven: (vertaling) ‘Moslims is het verboden vlees te eten van dieren die niet door geloofsgenoten geslacht werden en waarvan het hoofd op het moment van het slachten niet naar het oosten gekeerd is. Op dat punt zijn ze categoriek. Ze weigeren zelfs het heerlijkste vlees waarvan ze de origine niet kennen met het voorwendsel dat het slecht uitgebloed is’ (25). In latere tijd is er blijkbaar een verstrenging opgetreden in de opvattingen in dezelfde regio.

De koranteksten geven dus geen richtlijn aan voor het al of niet bedwelmen. Wel kan het verbod op doodslaan in sura 5 in de richting van een verbod op het induceren van bewustzijnsverlies (verkeerd)

geïnterpreteerd worden. Het al of niet dood zijn na het bedwelmen met de penmethode kan een inhoudsloos discussiepunt worden: deze methode resulteert in de dood, maar pas na ettelijke (tot tien) minuten (zie noot 8). Het kelen of het ‘steken’ van de aorta gebeurt echter vrijwel onmiddellijk na de penslag bij het nog levende dier. Het reversibele elektrisch bedwelmen wordt door sommige moslimautoriteiten aanvaard, door anderen niet (26). In tegenstelling tot wat meestal verkondigd wordt, en wat de meeste moslims zelf geloven, kan halal vlees dus afkomstig zijn zowel van bedwelmd als van niet bedwelmd geslachte dieren (27). Dat eerste is met name het geval met vlees uit Nieuw-Zeeland, wereldwijd het grootste exportland van lamsvlees.

De praktijk werd gecompliceerd door het willen voortzetten door migranten in Europa van wat in de arme dorpen van herkomst gebruikelijk was, met name het eigenhandig slachten in primitieve omstandigheden van een schaap voor het Offerfeest (waarover verder meer), in het slechtste geval door de ongeoefende familiévader. De grootschalige productie van halal vlees, waarbij, net als in alle industriële slachterijen alles gericht is op snelheid, stelt de rituele praktijk overigens voor grote problemen.

SLACHTEN IS OFFEREN

De koranteksten laten zeer duidelijk blijken wat de essentie van het slachten door en voor moslims inhoudt: het offeren, meer bepaald enkel aan de éne ware God, Allah. Bovendien bevat de koran nog andere teksten die meer specifiek op het offeren gericht zijn. Die komen het beste tot uiting in het jaarlijkse, grote Offerfeest, waarin het offer van Abraham herdacht wordt. Iedere moslimfamilie die het financieel aankan, wordt geacht een schaap te (laten) slachten: te offeren of, als dit niet kan, een in waarde min of meer vergelijkbare aalmoes te geven. Het vlees wordt feestelijk geconsumeerd en verdeeld onder vrienden en burens en in het bijzonder ook onder de armen.

Om te beginnen moet gesteld worden dat dit sinds de prehistorie een wijd verspreid gebruik was. Getuigenissen in schrift en beeld uit het oude Egypte zijn bekend (28). Een opmerkelijke variant stamt uit Indië, waar de heilige koe het offerdier bij uitstek was (29). Het Brahmaanse offerritueel vervulde een rol in de complexe regeneratie (wedergeboorte) gedachte. In het Hebreeuwse pesah, de herdenking van de verlossing uit de Egyptische slavernij door toedoen van Mozes (de exodus), zit eveneens een aspect offeren (30). Volgens de bijbelse overlevering gaf Mozes zeer nauwkeurige instructies voor het slachten en feestelijk consumeren bij die gelegenheid van een gezonde schapenram of geitenbok, één jaar oud, weerom niet toevallig een mannelijk dier.

Vanwaar dat offeren? En waarom dieren offeren? Hoewel massaal slachten nu alledaags is, louter utilitair, en in niets lijkt op het brengen van een offer,

heeft het vluchtige offerritueel bij het dhabiha slachten wel degelijk een oeroude achtergrond van offergave. In de meeste culturen werden offers gebracht om de hogere machten gunstig te stemmen of om aan hun vermeende wensen te voldoen. In zijn meest extreme gedaante vormt het slachtdier als offer een surrogaat voor het mensenoffer. Denk aan het verhaal van Abraham die op het punt stond zijn enige zoon aan God aan te bieden (te offeren: offeren) en dat op de meest drastische manier die mogelijk is: door hem te doden. God verhindert dat en stelt Abraham in de gelegenheid een bokje - niet toevallig een bokje - te nemen als offer. Deze opmerkelijke episode wordt uitgelegd als een herinnering aan nog oudere praktijken waarin koning-priesters (priester-koningen) in tijden van hoge nood geacht waren zichzelf te (laten) offeren (31). Het in oorsprong neutrale woord offeren, Latijns van oorsprong ('dragen naar'), kreeg dus een belangrijke religieuze betekenis (32).

SLACHTRITUELEN EN VOEDSELTABOES OPGEHEVEN

Het paasfeest ontleende zijn naam aan pesah. Het laatste avondmaal van Jezus met zijn leerlingen (apostelen) was in feite een pesahmaal. De symboliek van dit christelijk gebeuren en de verwevenheid met de Hebreeuwse tradities reiken nog veel verder, en wel in de essentie ervan: het offer van Jezus, de mensenzoon van God, die door zijn dood verlossing bracht aan de mensheid (33). Bij de kruisiging werd op dramatische manier het offer van Abraham herhaald, echter zonder dat er een dier aan te pas kwam en, net als bij Abraham, met een happy end: de verrijzenis. Jezus zelf is het lam, het 'Lam Gods (Agnus Dei) dat wegdraagt de zonden van de wereld'. We zien het wondermooi voorgesteld op het Gentse Lam Godsretabel van de van Eycks (Figuur 9). In de katholieke traditie wordt dit dagelijks herdacht in het misoffer.

In de context van het hier behandelde onderwerp is dit uiterst belangrijk. Daarin zijn immers de theologische uitleg en rechtvaardiging te vinden van het verdwijnen van voedseltaboes en slachtrituelen in het christendom: Jezus had door zijn offerdood de strenge joodse voorschriften overbodig gemaakt. Het was een inzicht dat al kort na de dood van Jezus door de verromeinste apostel Paulus ingezet was, toen hij de evangelische boodschap, erfplichtig aan de Hebreeuwse traditie, naar niet-Joden bracht (34). In de eerste eeuwen van het christendom bleven sommige verboden, zoals dat op het eten van varkensvlees, nog doorleven, maar ze verdwenen tenslotte totaal. Rond vlees en zelfs zuivel en eieren bleef wel een zekere taboesfeer hangen in diepchristelijke kringen, zoals bij de monniken. Leken konden het stellen met het 'derven' van vlees op sommige dagen. Dat was de verplichte vastenpraktijk (35).

Het aspect 'offeren' is bij het conventionele slachten totaal verdwenen. Merkwaardig genoeg bleef dat

nog voortleven in het wetenschappelijk onderzoek. Proefdieren worden niet gedood, maar geofferd, wat blijkt uit het overvloedig gebruik in de biomedische wetenschappelijke literatuur van de term 'to sacrifice'. Zo heet het, bijvoorbeeld, dat 'y mice were sacrificed in experiment x'. Dit Engelse woord betekent letterlijk 'heiligen', maar is synoniem met 'offeren'. Een levend wezen wordt immers heilig gemaakt doordat het geofferd wordt, of zichzelf offert: het 'sacrificium' (36). Proefdieren worden opgeofferd voor ons welzijn.

EPILOOG

Ook buiten de dhabiha slachtpraktijk leven we nu nog bestendig met het idee van offeren, althans in courante uitdrukkingen zoals 'zijn leven offeren', 'zich opofferen' en in het woord 'slachtoffer'. Dat laatste werd in het Nederlands voor het eerst neergeschreven halverwege de 16de eeuw en wel in de christelijke betekenis van 'geslacht om te offeren'. Het was de tegenhanger van het 'brandoffer': een waardevol voorwerp dat verbrand wordt om te offeren aan een godheid, een gebruik waaraan de offerkaarsen in katholieke en andere heiligdommen nog herinneren. Bedenk daarbij dat waskaarsen – uit bijenwas – vroeger uiterst kostbaar waren. Het Franse en Engelse 'victim(e)' werd ontleend aan het Latijnse 'victima': levend schepsel als offer aangeboden aan de goden. Pas vanaf halverwege de jaren 1700 werd 'slachtoffer' in figuurlijke betekenis gebruikt (37). Het courante gebruik van dit woord waarin zowel slachten als offeren zit, toont aan hoever we verwijderd zijn van de oorspronkelijke betekenis. De zoveel of zoveel slachtoffers van natuurrampen, verkeersongevallen en gewapende conflicten, waarover dagelijks bericht wordt, hebben niets te maken met slachten en veel minder nog met offeren.

Slachten en 'slaan' was overigens nooit alleen maar iets dat beperkt bleef tot het doden van dieren voor menselijke consumptie. Denk aan de welluidende termen slagveld, veldslag, slag leveren, slagorde, slagkracht, slachting en verslaan, woorden en uitdrukkingen die teruggaan tot de tijd dat onze stoere voorouders mekaar de kop insloegen met knotsen, exacter uitgedrukt: mekaar neersloegen. Ook in 'nederlaag' en 'het onderspit delven' zit dat vervat. De slagkracht van de wapens is nu wel een miljoenvoud groter, maar de hersenen van de mensen die ze maken en commanderen, zijn in de heel korte tijdspanne waarin deze ongelooflijke verandering plaats greep, evolutionair niet veranderd. Ons taalgebruik en de dagelijkse nieuwsberichten verraden het.

DANKBETUIGING

Bijzondere dank aan Paul Desmet, Guislain Eeckhout, Marc Hanson, Peter Koolmees, Richard Sundahl, Luc Van Damme, Alex Van Zeveren en Bert Vervaet voor de vele nuttige suggesties en correcties.

NOTEN

1. Frankenhuis, M., Zonderink, R. (2012). *Huisdieren onderworpen en gebruikt, gekoesterd en bewonderd*. Uitgeverij 2010, Rotterdam, 70, 101; Gautier, A. (1998). *De gouden kooi*. Hadewijch, Antwerpen, 171.
2. Fresco L.O. (2012). *Hamburgers in het paradijs. Voedsel in tijden van schaarste en overvloed*. Amsterdam, Bert Bakker, 126.
3. Deze bijdrage is een met het aspect 'offeren' uitgebreide en voor de rest ingekorte versie bewerking van Devriese, L. (2016). Slachters, slagers, vlees- of beenhouwers en charcutiers, een historisch - linguïstische verkenning. *Groniek* nr. 206/207, 33-46. De beschrijving van de historische slachtpraktijk is gebaseerd op de Loverdo H. (1906). *Construction et agencement des abattoirs*. Parijs, Dunod et Penat, vol. 1 en 2 en Koolmees P.A. (1997). *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795 - 1940*, Erasmus, Rotterdam. Een beschrijving van de in een Nederlands openbaar slachthuis gebruikelijke methoden met inbegrip van mistoestanden bij het traditionele slachten rond 1900 en van de islamitische en joodse rituele slacht bij Smit, C.B.A. (2004). Geen dierenbeulen. Omgang met slachtdieren in het Openbaar Slachthuis Leiden. *Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2004* 51-80. Belgische beschrijvingen uit die periode door Jules Rühl, bezieler van de Brusselse maatschappij voor Dierenbescherming: Rühl, J. (1914). Notice sur l'abattoir de Bruxelles. Exposé de quelques reformes en matière d'abattage. *Nos meilleurs amis*, jg. 22 nr. 6 en Rühl, J. (1914). *La question de l'abattoir et du transport des animaux en Belgique*, brochure, Anderlecht, 1-27.
4. Upton Sinclair J. (1906). *The Jungle*. In vertaling: *De Jungle*, Wereldvenster, Bussum.
5. Onder meer: Lentacker A., Van Neer W., Desender K. (1993). Le puits C13. Archéozoologie. In: Brulet R. (ed.), *Braives Gallo-Romain V. La fortification du Bas-Empire*, Publications de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain. Nr. 83, 284-339.
6. Grandin T., Johnson C. (2009). *Animals make us human. Creating the best life for animals*. New York, Harcourt, pp. 342. Nederlandse vertaling (2005): *Denken als de dieren*. Uitgeverij Bruna, Utrecht, pp. 346.
7. De Tavernier J., Aerts, S. (2003). Het doden van dieren. Ethische aspecten. In: Koolmees P.A., Swabe J.M., Rutgers L.J.E., eds. *Het doden van dieren*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen, 35-45.
8. *Bulletin communal de la Ville de Gand* (1875). 361-362.
9. De ontwikkeling van 'schietmaskers' uit 'slachtmaskers' en de introductie van elektrisch bedwelmen worden beschreven in Reitsma, K. (1965). De bedwelming van het slachtvee. In: Baretta J.W., Tobi E.J., Wesseling J. (Editors). *Moderne beenhouwerij en charcuterie in woord en beeld*. Centraal Boekhuis, Antwerpen, tweede druk. 99-102.
10. Aerts, S., De Tavernier J. (2010). Het doden van dieren voor voedsel. In : De Tavernier, J., Lips D., Aerts S. (eds.). *Dier en welzijn*, Lannoo Campus, Leuven, 123-150.
11. Dillon C.E. (1947). *Meat slaughtering and processing*. St Louis, Mo., Meat Merchandising Inc. 21.
12. Fresco L.O. (2012), 141.
13. Voor een gedetailleerde beschrijving en verklaring uit eerste hand door een opperrabbin: Schuster, A. (1965). Ritueel slachten. In: *Moderne beenhouwerij en charcuterie* (1965), 179-180. Over de joodse rituele slachtpraktijk en het uitbloeden, zie ook Koolmees (1997). 237-238.
14. Volgens Jonathan Safran Foer, zelf jood, zit er voor orthodoxe Joden die diervriendelijk willen eten, niets anders op dan vegetariër te worden (Safran Foer, J., 2009. *Dieren eten*, Ambo, Amsterdam. Oorspronkelijk: *Eating Animals*, Little, Brown & Cie). Vergelijkende metingen van hersenactiviteit bij Daly, C.C., Kalweit, T.E., Ellendorf, F. (1988). Cortisol function in cattle during slaughter: conventional captive bolt stunning followed by exsanguination compared with shechita slaughter. *The Veterinary Record* 122, 325-329.
15. Kijlstra, A., Lambooy, R. (2008). Ritueel slachten en het welzijn van dieren. Rapport 161, Animal Sciences Group van Wageningen, Lelystad.
16. Bijbelboek Leviticus. Hoofdstuk 17, vers 13 tot 15 (*Bijbel dat is de gansche Heilige Schrift*, Amsterdam, Nederlandsche Bijbelgenootschap, 1905, hedendaagse spelling) '... daarom heb Ik tot de kinderen Israels gezegd: Gij zult geens vlees bloed eten; want de ziel van alle vlees, dat is zijn bloed; zo wie dat eet, zal uitgerooid worden'. Ook in Deuteronomium, hoofdstuk 12, waaronder expliciet in vers 21: 'zo zult gij slachten van uwe runderen en van uwe schapen die de Heere u gegeven heeft, gelijk ik u geboden heb'.
17. Douglas M. (1969), *Purity and danger*, Abington on Thames, Routledge and Keegan, pp. 196.
18. Ferrières M. (2002). *Histoire des peurs alimentaires*. Parijs, Seuil, 60.
19. *De Koran* in de vertaling van J.H. Kramers. Bewerkt door Asad Jaber en J.J.G. Jansen. In 1992 en 1997 uitgegeven door De Arbeiderspers, Amsterdam.
20. In de vertaling van Abou Ismael en medewerkers geldt het verbod in Sura 5 (3) voor '... het geslagene, ... behalve als jullie in staat zijn om het (voor zijn dood) te slachten'. Bij sura 6 wordt aangegeven dat verbod geldt voor stromend bloed, niet op wat zich met het vlees heeft vermengd (Abou Ismael & studenten, 2014. *De interpretatie en de betekenissen van de Koran*, Den Haag, Stichting as Soennah, derde druk, 121, 164).
21. Mattheusevangelie, hoofdstuk 6, vers 26, over de vogels die niet zaaien of maaien.
22. *Bijbel in gewone taal*. Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 2014.
23. Herzog, H. (2011). *We aaien ze, we haten ze, we eten ze. Waarom het zo moeilijk is logisch te denken over dieren*. Ten Have, Kampen. Oorspronkelijk: *Some we love, some we hate, some we eat. Why it's so hard to think straight about animals* (2010).
24. Anil, M.H., Yesildere, T., Aksu, H., Matur, E., McKinsty, J.L., Erdogan, O., Hughes, S., Mason, C. (2004). Comparison of religious slaughter of sheep with methods that include pre-slaughter stunning, and the lack of differences in exsanguination. *Animal Welfare* 13, 387-392; Anil, M.H., Yesildere, T., Aksu, H., Matur, E., McKinsty, Weaver, H.R., J.L., Erdogan, O., Hughes, S., Mason, C. (2006). Comparison of halal slaughter with captive bolt stunning and neck cutting: exsanguination and quality parameters. *Animal Welfare* 15, 325-330.
25. '... leur religion (van de moslims) leur interdit de consommer la viande d'un animal qui n'a pas été sacrifié par un de leurs coreligionnaires, et dont la tête, au moment de l'abattage, n'était pas tournée vers l'Orient. Sur ces deux points ils sont intraitables, et ils refusent la viande

- la plus succulente, s'ils en ignorant la provenance, sous prétexte qu'elle a été mal saignée' (de Loverdo J. 1906, vol. 1, 886 en vol. 2, 161-162); Brissebarre, A.M. (1999). Sacrifice et abattage rituels musulmans: comportements et représentations en milieu urbain en France et au Maroc. In: Quedraogo A.P., Le Neindre, P. (eds.) *L'homme et l'animal: un débat de société*, INRA, Parijs, 189-206.
26. De Tavernier, J., Aerts, S. (2003) 44.
27. DIAREL Report (2010). *Main outcomes and recommendations to good animal welfare practices during religious slaughter*.
28. van den Driesch, A., Peters, J. (2003). *Geschiede der Tiermedizin*, Schattauer, Stuttgart, pg 21-22.
29. Dunlop, R.H., Williams, D.J. (1996). *Veterinary Medicine. An illustrated history*. Mosby, St. Louis, 74 en 86.
30. Het woord Pesach (Pasha) betekent overslaan, genadig sparen, en duidt op de tiende 'plaag van Egypte': alle eerstgeborenen stierven, behalve die van de slaven (de Joden). Mozes wist dat te realiseren door o.m. het instrijken te bevelen van de deurposten van de joodse huizen met lamsbloed. Hij schreef als eeuwige wet voor dat de bevrijding moest gevierd worden door een feestmaal met een speciaal daarvoor geslacht lam of geit (Bijbelboek Exodus, hoofdstuk 12, verzen 1-14).
31. Frazer J. (1993). *The Golden Bough*, Wordsworth Reference edition, Ware 11- 47.
32. In klassiek Latijn: 'offere' (klemtoon op de eerste e), afgeleid van 'ob ferre': dragen naar. In het kerkelijk Latijn werd 'offere': schenken aan God.
33. Over de symboliek van het offer van Jezus : Schmidt, P. (1995). *Het Lam Gods*, Davidsfonds, Leuven, 17-19.
34. Nieuw Testament, Paulus, brief aan de Galaten, hoofdstuk 3, vers 23-25; Armstrong, K. (2015). *Paulus Onze liefste vijand*, Hollands Diep, Amsterdam, 64. Oorspronkelijk: *St. Paul. The misunderstood apostle*.
35. Devriese, L. (2013). Vlees eten mag dat wel ? Voorgeschiedenis van het hedendaagse vegetarisme. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 82, 283-297.
36. Sacrificium: uit heilig (sacrus) en maken (facere).
37. Verwijs, E., Verdam J. (1889). *Middelnederlandsch Woordenboek*, Nijhoff, Den Haag, deel II, kolom 497; Philippa, M.L.A.I. e.a. (2009). *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam University Press, deel S – Z, 166-167.